

ПРАКТИКА ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНИМИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Гламазда П.В.,

*Головний спеціаліст юридичного відділу
апарату Волинської облдержадміністрації*

Стаття присвячена дослідженню основних проблемних питань, пов'язаних з виконанням та відбуванням покарання неповнолітніми в період перебування українських земель в складі Російської імперії. У роботі досліджено процес формування виховно-виправних установ для неповнолітніх злочинців. Висвітлено особливості впровадження принципу виховання у практиці виконання та відбування покарання неповнолітніми.

Ключові слова: Російська імперія, кримінально-виконавча система, покарання, неповнолітні, виховно-виправні притулки.

Статья посвящена исследованию основных проблемных вопросов, связанных с исполнением и отбыванием наказания несовершеннолетними в период пребывания украинских земель в составе Российской империи. В работе исследовано процесс формирования воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних преступников. Отражены особенности внедрения принципа воспитания в практике исполнения и отбывания наказания несовершеннолетними.

Ключевые слова: Российская империя, уголовно-исполнительная система, наказание, несовершеннолетние, воспитательно-исправительные приюты.

The article is devoted to the research of basic problem questions, related to implementation and serving of punishment by minor in the period of stay of Ukrainian lands in the structure of the Russian empire. The process of forming of educational attendance centres for juvenile criminals is investigated. The features of introduction of principle of education in the practice of implementation and serving of punishment by minor is found out.

Keywords: Russian empire, criminal-executive system, punishment, minor, educational correctional refuges.

Злочинність неповнолітніх, як і злочинність загалом, значною мірою залежать від соціально-економічного стану в країні. Значне загострення соціально-економічної ситуації тягне за собою поширення злочинності взагалі, у тому числі й неповнолітніх. У таких умовах держава прагне вжити певних заходів щодо пом'якшення умов утримання неповнолітніх та їх перевиховання. Вчені та практики все частіше апелюють до міжнародного пенітенціарного досвіду виховного впливу на неповнолітніх засуджених, недостатньо використовуючи при цьому вітчизняний досвід виправлення дітей та підлітків, які вчинили злочин. Тому, на нашу думку, доцільним буде звернутися до історичного досвіду виконання та відбування покарання неповнолітніми в Російській імперії, періоду ХІХ – початку ХХ століття, до складу якої на той час входила переважна більшість українських земель, який може бути використаний в сучасних умовах творення правової держави.

У науковій літературі дана тема частково висвітлена у працях українських і російських дослідників, зокрема таких, як, М.Г. Детков, О.О. Пилипенко, С.В. Познишев, Д.А. Дриль, Д.І. Завалишин, А.В. Авакова, М.М. Яцишин та деяких інших.

Метою дослідження є аналіз особливостей виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми на території українських губерній, які входили до складу Російської імперії.

Вперше в історії російського кримінального законодавства неповнолітні, як спеціальний суб'єкт кримінальної відповідальності і покарання, згадуються у Військовому Артикулі 1715 року: «Наказа-

ние воровства обыкновенно умалывается, или весьма оставляется, ежели... вор будет младенец, который, дабы заранее от сего отучить, могут от родителей своих лозами наказаны быть» [1, 363]. Однак у цьому визначенні законодавець не конкретизував ні віку, з якого починалася кримінальна відповідальність неповнолітніх, ні покарання, якому вони могли бути піддані з боку держави.

Більш чітким і конкретним з даного питання був Указ Катерини ІІ від 26 червня 1765 року, відповідно до якого особи, які не досягли десятирічного віку, не підлягали кримінальній відповідальності взагалі, а особи, у віці від 10 до 17 років піддавалися заходам державного примусу тільки за окремі злочини [2, 6-7].

Подальший розвиток інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх отримав після прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1845 року. Уложенням було визначено поняття «неповнолітні», яке включало в себе осіб у віці від 10 до 17 років, які вчинили умисні злочини, тобто «діяли з розумінням». По відношенню до даної категорії осіб в якості цілей покарання законодавством передбачалися лише залякування та кара. Тобто, незважаючи на застосування до неповнолітніх більш м'яких форм впливу, переважним характером кримінального права була відплата за «зло злочину злом покарання» [3, с. 131].

Уложенням 1845 року було встановлено особливий порядок призначення та застосування покарань до даної категорії осіб, децю відмінний від загалом встановленого порядку. Так, за скоєння деяких злочинів, санкції яких передбачали покарання батогами або заслання на каторжні роботи,

неповнолітні піддавалися ув'язненню в монастир або гамівній будинок строком до 8 років. За суспільно небезпечні діяння, що передбачали покарання у вигляді ув'язнення до гамівну або робітничого дому неповнолітні каралися ув'язненням у монастир строком від 2 місяців до 1 року [4, с. 145].

Та все ж таки дослідниками того часу визнавалося, що види покарань, які застосовувалися до дорослих злочинців, категорично не могли бути застосовані до неповнолітніх, навіть якщо дані покарання були б пом'якшені. Все частіше висловлювалася думка про необхідність застосування виправного виховання до неповнолітніх правопорушників як єдиного засобу зробити з них корисних громадян. Слід звернути увагу й на ту обставину, що протягом тривалого історичного періоду в Російській імперії були відсутні не лише правові норми, але й спеціальні виправні установи для утримання неповнолітніх правопорушників (неповнолітні та дорослі злочинці утримувалися в одних і тих же тюремних закладах, нарівні з дорослими входили до етапних партій засуджених, зазнаючи при цьому неймовірних страждань).

У другій половині XIX століття суспільство починає усвідомлювати, що покарання неповнолітніх повинно носити виправний характер і бути спрямованим на викорінення тих негативних рис особистості або усунення несприятливих обставин, які сприяли вчиненню злочину. В свою чергу, для забезпечення виправлення неповнолітніх злочинців необхідно було створити новий тип закладів для відбування покарання, які б докорінно відрізнялися від в'язниці та сприяли досягненню виправлення. Один з ідеологів тюремної реформи російський правознавець Д.І.Завалишин активно відстоював необхідність запровадження виправних закладів для неповнолітніх злочинців, зважаючи, перш за все, на те, що з малолітніх правопорушників «надалі виходять закоренілі злочинці, які не лише тримають у постійній тривозі суспільство зухвалими замахами, але й спокушають у свою чергу на злочини нові покоління дітей» [5, с. 3].

Поява виправних закладів для неповнолітніх пов'язана з проведенням судової реформи 1864 року. Дана ідея отримала своє нормативне закріплення в «Статуті про покарання, що накладаються мировими судьями», прийнятому в цьому ж році. Відповідно до ст. 6 Статуту зазначалося, що у разі наявності в місцевості державних виправних притулків, сюди на заміну тюремного ув'язнення за вироками мирових суддів можуть бути направлені неповнолітні злочинці віком від 10 до 17 років.

Більш чітко правовий статус вищезазначених притулків та колоній був конкретизований Законом Російської імперії від 5 грудня 1866 року «Про створення притулків та колоній для морального перевиховання неповнолітніх злочинців», затвердженим імператором Миколою I. Закон визначив стандартні правила створення і діяльності подібних

пенітенціарних закладів Російської імперії. Крім державних притулків і колоній для неповнолітніх злочинців Законом передбачалася можливість їх заснування земствами, громадськими і духовними установами, приватними особами.

Для притулків і колоній, заснованих приватними особами, Законом була передбачена певна система пільг та привілеїв, а саме: належне їм або набуте для них нерухоме майно звільнялося від будь-яких зборів на користь казни; на кожному неповнолітню особу, яка утримувалася у притулку за вироком мирового судді, місцевим тюремним комітетом патронату притулку щомісяця виділялася сума, необхідна на одяг і харчування арештанту; в судових вирокках могли бути положення про грошові стягнення з батьків на виховання і утримання відданих до притулку їхніх дітей (для малозабезпечених родин визначалася сума в три рублі сріблом щомісяця); притулки звільнялися від сплати кріпацьких та інших зборів; усі розміщені на землях притулку будівлі звільнялися від квартирної повинності (як натуральної, так і грошової); для збору приватних пожертвувань притулки мали право виставляти в громадських місцях у межах власної губернії кухлі з печаткою притулку для збору пожертвувань; кожному притулку або колонії дозволялося розігрувати благодійну лотерею, виручені від продажу кошти надходили до казни даних установ [6, с. 6; 7, с. 81].

Таким чином, у суду з'явилася альтернатива – відправляти таких дітей до в'язниці або у виправний притулок. Це був перший і значний крок до практичного здійснення того, що теоретично було визнано дещо раніше, але не мало законодавчого закріплення.

Тепер статтею 1 Закону «Про створення притулків та колоній для морального перевиховання неповнолітніх злочинців» було визначено, що притулки для неповнолітніх є богоугодними та суспільно корисними, призначеними для морального виправлення підлітків, які віддавалися до них за вироками мирових суддів. Провідна роль у цій справі надавалася навчанню неповнолітніх. Законом було встановлено дві форми навчання – теоретичну та практичну. Мінімумом теоретичного навчання було: навчання «закону Божому» за правилами того віросповідання, до якого належав неповнолітній, читанню, граматиці та основним правилам арифметики, але за наявності коштів в притулку засуджені мали змогу навчатися й іншим елементарним наукам. Після закінчення першого року навчання від вихованців очікували конкретних результатів, наприклад: по «закону Божому» – знання основних молитов, пояснення походження та суті релігійних свят, розуміння основоположних елементів богослужіння; з російської мови – читання, переказ і пояснення текстів, написання слів і елементарних фраз; з математики – розв'язання завдань у межах першої десятки чисел, написання цифр і знаків, знання найпростіших формул; із гра-

матики – написання пером в зошитах у косу лінію літер і окремих складів.

Практична форма навчання виражалася в опануванні ремесел, землеробства, або тому і іншому разом. Все це свідчить про те, що вже в другій половині XIX століття було визнано виховний характер навчання, його сприяння виправленню порочної поведінки [3, с. 133].

Загальне спрямування новостворених виправних закладів вбачалося ініціаторами реформи у покращання долі неповнолітніх осіб обох статей, які здійснили протиправні діяння, а також безпритульних сиріт і жебраків, вихованні порочних дітей задля повернення суспільству корисних громадян. За влучною характеристикою відомого дослідника російської пенітенціарної системи О.Г.Савенка, виправні заклади для неповнолітніх осіб покликані дати дітям те вище благо, якого вони були позбавлені в порочному середовищі, а саме: “дати їм родину, виховати їх розум, дати їм релігійну освіту, виробити робочі звички...” [6, с. 7].

Притулки і колонії суттєво відрізнялися за своїм функціональним призначенням. Більшість з виправних закладів були змішаними, тобто призначалися для утримання дітей різних категорій: бродяг, сиріт, жебраків, правопорушників. Державні притулки і колонії, як правило, мали статус виправних закладів для неповнолітніх злочинців.

Варто зазначити, що діяльність виправних притулків здійснювалася на основі власних статутів та положень, які затверджувалися міністром внутрішніх справ. Визначені у статуті цілі передбачали реалізацію низки засобів, найважливішими з яких були:

- а) особистий вплив на вихованців директора, священника і вихователів;
- б) елементарна освіта;
- в) землеробська праця і практичне оволодіння основами ремесла;
- г) правильне, просте, трудове життя у закладі [12, с.1].

Зазначимо, що Закон від 5 грудня 1866 був виданий в умовах відсутності в Росії власного досвіду організації виконання кримінальних покарань стосовно осіб, які не досягли повноліття. У зв'язку з цим з метою вивчення змісту виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а також форм і методів виправного впливу на неповнолітніх правопорушників Товариство піклувальне про тюрми в 1868 році за свій рахунок направило до Швейцарії групу чиновників Міністерства внутрішніх справ, які протягом півроку ознайомилися з діяльністю подібних установ, відкритих ще в 1775 році знаменитим педагогом І.Г. Песталоцці [2, с. 6-7].

Вперше досвід організації виконання покарань стосовно підлітків-правопорушників було узагальнено і всебічно обговорено на Першому з'їзді представників виховно-виправних притулків,

який відбувся в жовтні 1881 року в Москві за ініціативою директора Московського міського виправного притулку для малолітніх К.В. Рукавишнікова. З'їзд звернувся до уряду з пропозиціями визначити особливий правовий статус виправних притулків та колоній для неповнолітніх, правове становище засуджених та персоналу, джерела утримання цих установ, роль батьків у справі виховання малолітніх.

Перший з'їзд представників виправних закладів для утримання неповнолітніх поклав початок регулярному проведенню таких зборів під егідою Головного тюремного управління, на яких вирішувалися питання, пов'язані з практикою виконання покарання по відношенню до неповнолітніх, розроблялися проекти законодавчих пропозицій. На з'їзді запрошувалися фахівці в галузі психології та педагогіки, провідні фахівці в області медицини. Основним завданням таких форумів було вироблення найбільш ефективних засобів виховного впливу на особистість неповнолітнього злочинця [8, с. 16].

Однак заходи, що приймалися урядом, спрямовані на боротьбу зі злочинністю неповнолітніх, були малоефективні. Це пояснюється недостатньою кількістю спеціальних установ, призначених для відбування покарання неповнолітніми ув'язненими, а також щорічним збільшенням злочинів, скоєних підлітками. Відсутність умов, передбачених законом для відбування покарання неповнолітніми злочинцями, призводило до того, що вони утримувалися разом з дорослими в'язнями, що сприяло формуванню у них антисоціального способу життя. Більшість неповнолітніх, відбувши покарання, після звільнення з місць ув'язнення знову бралися за старе ремесло.

Оцінюючи стан рецидивної злочинності серед неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, С.В. Познишев писав: «значний відсоток підлітків відбувають покарання в особливих приміщеннях при в'язницях спільно з дорослими арештантами. Більше половини нічим корисним не займаються, це значить, що вони швидко проходять курс «тюремної науки», в результаті такого вивчення скоро потрапляють у в'язницю знову. Тюремне ув'язнення губить їх навіки. Воно робить їх професійними злочинцями» [9, с. 54-55].

У зв'язку з цим до Уложення про покарання кримінальні та виправні Законом Російської імперії «Про малолітніх та неповнолітніх злочинців», затвердженим Миколою II 2 липня 1897 року, були внесені істотні зміни, які стосувалися кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. По-перше, провідною визнавалася виховна функція покарання по відношенню до неповнолітніх; по-друге, діти до 14 років не могли бути засуджені до тюремного ув'язнення, яке замінялося поміщенням до виправної установи до досягнення даною особою

18 років; по-третє, особи віком від 14 до 17 років за вчинення правопорушення могли поміщатися у виправні колонії та притулки або утримуватись в особливих приміщеннях при тюрмах; по-четверте неповнолітні, які вчинили злочин з необережності, звільнялися від кримінальної відповідальності і передавалися на поруки родичам або опікунам [3, с. 134; 9, с. 52].

На початку ХХ століття в результаті наполегливої роботи благодійних організацій, педагогічних колективів виправних установ для неповнолітніх та представників Головного тюремного управління було прийнято Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» від 19 квітня 1909 року, підготовлене на основі окремих статутів конкретних виховних притулків [10, с. 263-278].

Положенням про виховно-виправні заклади для неповнолітніх було визначено основну мету даних установ – моральне виправлення неповнолітніх та підготовка їх до чесного трудового життя. Заходами за допомогою яких мала досягатися дана мета були: організація релігійно-морального, розумового і фізичного розвитку неповнолітніх на основі початкового загальної освіти, а також навчання практичним професіям [2, с. 7].

Законодавчо було встановлено, що заклади для виправлення неповнолітніх злочинців не мають нічого спільного з в'язницею і за своїм характером є виключно виховнимикладами, а неповнолітні, які в них утримуються, називаються вихованцями.

На відміну від дорослих засуджених, неповнолітні, які утримувалися у виховно-виправнихкладах мали значні привілеї, а саме:

- утримувалися без охорони, а нагляд за ними здійснювався силами педагогічного персоналу;
- користувалися правом на побачення з родичами та близькими людьми без обмеження;
- за хорошу поведінку вихованцям могла бути надана відпустка з виїздом до місця проживання, терміном до трьох діб;

- до них не застосовувалися такі заходи дисциплінарного впливу, як поміщення в карцер.

В той же час першочергове значення у справі виправлення неповнолітніх надавалося вихованню у поєднанні з професійним навчанням. Однак, закон не визначив методів виховання та навчання, які належало застосовувати для морального перевиховання неповнолітнього. Це завдання вирішувалось педагогічним персоналом виховно-виправних закладів на власний розсуд.

В якості засновників виховних виправних установ, відповідно до положенням, могли виступати уряд, земства, міста, духовні установи, громадські організації та приватні особи. Передаючи виховання неповнолітніх злочинців приватній ініціативі, уряд Російської імперії в той же час розглядав притулки й колонії як складову частину тюремної системи, зберігав за собою право затвердження статутів відповідних об'єднань, вимагав подання щорічного звіту Головному тюремному управлінню й передбачав можливість закриття їх у випадку якого-небудь «зловживання». Але така «опіка» без матеріальної підтримки з боку держави не могла укріпити становище виправних установ, доля яких залежала від випадкових обставин [14, с. 26-27].

Отже, в ХІХ – на початку ХХ століття в Російській імперії утвердилася розгалужена система пенітенціарних установ в яких відбували покарання неповнолітні злочинці. Нормативними актами початку ХХ століття, а саме Положенням «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» було визначено, що установи для відбування покарання для неповнолітніх мають виховний, попереджувальний характер і повинні йменуватися виховно-виправними, чим підкреслювався пріоритет виховання у їхній діяльності. Але була відсутня єдина система виховання та навчання, яка визначалася педагогічним персоналом на місцях окремо для кожної виховно-виправної установи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Российское законодательство X-XX века. В 9 т., Т. 4. / Под общей ред. О.И. Чистякова. – М., 1988. – с. 363.
2. Детков М.Г. Исторические аспекты исполнения уголовных наказаний в виде лишения свободы в отношении несовершеннолетних преступников / М.Г. Детков //Актуальные проблемы исполнения уголовных наказаний в отношении несовершеннолетних: Сб. / Ред. совет: Ю.К. Александров, И.Н. Зайцев, О.И. Пономаренко и др. – М., 2000. – с. 6-7.
3. Пилипенко О.О. Становлення принципу виховання у практиці виконання та відбування покарання неповнолітніми / О.О. Пилипенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди "Право". – Х., 2007. – с. 131-136.
4. Свод законов Российской империи: в 15 т. – Спб., 1857. – Т. 15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – с. 143–148.
5. Завалишин Д.И. Исправительные заведения для малолетних преступников и порочных детей / Д.И. Завалишин. – М., 1868. – 234 с.
6. Савенко О.Г. Строение и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников / О.Г. Савенко. – Одеса: Тип. Фесенко, 1888.- с. 55.
7. Кистяковский А.Ф. Малолетние преступники и учреждения для их исправления с обозрением русских

- учреждений / А.Ф. Кистяковский. – К.: Тип. И.И. Завадского, 1878. – с. 81.
8. Дриль Д.А. Малолетние преступники / Д.А. Дриль. – М., 1888. – с. 16.
  9. Познышев С.В. К вопросу о несовершеннолетних преступниках / С.В. Познышев // Вопросы права. – 1910. – № 4. – с. 54-55.
  10. Свод законов Российской империи: в 15 т. – Спб., 1913. – Т. 14. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. – с. 263-278.
  11. Авакова А.В. К вопросу об истории развития системы исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (в период конца XIX – начала XX в.) / А.В. Аваков // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2006 - № 3. – с. 26-27.
  12. Отчет Харьковского общества патронажа над несовершеннолетними, двух воспитательно-исправительных приютов для подследственных мальчиков и девочек и других учреждений. – Х., 1914. – 124 с.